

Bilder av ”mayakulturen” inom mayarörelsen, populärvetenskapen och arkeologin

Johan Normark, doktorand i arkeologi

Om man nämner ”mayakulturen” så associerar säkerligen de flesta personer till fuktiga regnskogar som döljer dolda pyramider och andra rester efter en kultur som gick under på något mystiskt sätt. Någon kanske kryddar bilden med lite människooffer, våld och blod. Andra kanske har en mer romantiserad bild av maya som en av forntidens storslagna högkulturer med osannolika kunskaper i matematik och astronomi. Bilderna är nu inte helt tagna ur luften men det är ofta dessa bilder som vi matas med om och om igen, framförallt inom populärvetenskapen. De är på flera sätt ur fas med pågående forskning. Vissa forskare spelar dock på dessa mytbildningar (om de inte rent ut sagt tror på dem själva). Det är inte sällan just dessa forskare medverkar i tidningen *National Geographic* med spektakulära fynd. Det ger en bild av arkeologin som hämtad ur en Indiana Jones-film och alltför ofta lockar denna bild personer med liknande avsikter till arkeologiska projekt och på så sätt kan bilden leva vidare.

Det är dessvärre dessa populariserade bilder som alltför ofta når allmänheten och därför är det beklagligt att det sällan är pågående forskning bortom de spektakulära fynden som populariseras. Arkeologi är mer än vackra ting eller ovanliga fynd. De inledande bilderna refererar dessutom till olika perspektiv av maya som var populära mellan 1950 och 1990. Nu är dessvärre mayaforskningen inte känd för något nytänkande i sig. Den är fastrotad i en kulturhistorisk tradition av amerikansk typ. Det innebär dock inte att dagens forskning ser likadan ut som under krigs- och undergångsforskningens glansdagar. I dag finns en betydligt mer nyanserad bild även om man bibehåller vissa äldre begrepp som ”kulturområden”.

Dessa bilder av maya är till viss del en skapelse av *National Geographic* och liknande medier. Bilderna är inte skapade av maya för maya utan av västerlänningar för västerlänningar. Oavsett om det är journalister, arkeologer eller Mel Gibsons kommande film *Apocalypto* som förmedlar bilderna så beskrivs ofta denna mayakultur som något som nådde en höjdpunkt för 1300 år sedan för att sedan dala. Frågan är dock vem som bestämmer denna höjdpunkt och vilka är kriterierna? Kriterierna kommer ofta ifrån arkeologins koloniala arv som just ser stora byggnader, palats, skrift osv. som höjdpunkter i en utveckling som alla samhällen tros genomgå. Ju mer lik oss en kultur är desto mer civiliserad anses den vara. Samhällen som saknat en statsliknande struktur har vissa forskare och allmänhet sett ned på. På denna utvecklingsskala ses de nutida maya som bleka skuggor av de forntida maya.

Mayarörelsen

Bilden av en mayakultur som gick under men som ändå finns kvar i en "enklare" form ser en del representanter för den så kallade mayarörelsen i Guatemala som besvärande. Mayarörelsen skapades av akademiskt skolade maya under Guatemalas över trettio år långa inbördeskrig (slut 1996), då man sökte en ny identitet som gick bortom de äldre identiteterna, och som de flesta maya i dag fortfarande tillskriver sig. Rörelsen har framförallt inriktat sig på bevarande och ibland återskapande av vad som anses vara kulturella markörer som språk, hieroglyfer och kläder. Särskilt viktig är ifrågasättandet av den historieskrivning som ladinos (kan enklast beskrivas som de som inte är maya) eller utlänningar skrivit. Som på många andra håll i världen där liknande rörelser finns undrar mayarörelsen varför västerlänningar anser sig vara de bästa uttolkarna av forntida samhällen i andra delar av världen. Rörelsen ifrågasätter även de konsekvenser de "västerländska" ensidiga berättelserna om de exotiska och krigiska maya får för dagens maya (eller snarare fick för maya under inbördeskriget). Man kan dock ifrågasätta om denna bild fick någon negativ inverkan på mayagrupper under detta krig. Det framställs ofta som om generalerna (som inte var maya) använde sig av mayagruppernas forntida krigiskhet för att rättfärdiga sina egna nutida övergrepp. Det är inte sannolikt att dessa generaler kunde särdeles mycket om de forntida maya. Hur som helst så är det få personer, både bland mayaforskare och bland författare av populärvetenskapliga tex-

ter, som reflekterar över den historiesyn de medvetet eller omedvetet ger uttryck för. Det är just denna historiesyn mayarörelsen kritiserar.

Mayarörelsen vill dock se sig själva som en del av en uråldrig mayakultur som fortfarande existerar, något som i mina ögon är lika problematiskt. Även den bilden spelar på att de är unika eller exotiska. Varför beskrivs alltid mayakulturen i termer av exotism eller mysticism? Jo, en av anledningarna är just att mayarörelsen, populärvetenskapen och arkeologin förmedlar föreställda höjdpunkter ur en lika föreställd helhet. Sanningen är den att mycket av det vi känner till om de forntida maya är en höna av en fjäder. Vi har ingen helhetsbild, men alla intressenter ger ändå sken av att den "stora historien" finns och att det är den som ska förmedlas. Man är endast oense om hur dessa kulturella berättelser ska se ut. Utgångspunkten för dem alla är dock att det finns en mayakultur.

Finns en kultur?

Vad är då egentligen en kultur? Finns en kultur överhuvudtaget eller är det inte bara ett förenklat samlingsbegrepp? Förklarar kulturbegreppet någonting alls? Här har kulturbegreppet många gånger fungerat som en tvångströja för den arkeologiska forskningen. Detta begrepp har även mayarörelsen anammat för nutida politiska ändamål.

Genom att begreppet mayakultur ideligen används så reifieras det, det förtingligas och ifrågasätts inte. Begreppet tas som för givet. Kulturbegreppet har dock en historisk bakgrund och det kan kopplas samman med nationalstatens framväxt där man sökte en identitet där det fanns en nation, ett språk och en kultur. Med kulturbegreppet utradas dock olikheter eller olikheterna förvandlas till gradskillnader av en helhet. Därmed tappar begreppet sin förklaringspotential. Om alla forntida ruinstäder i mayaområdet ses som representanter för en hel kultur så är de enbart reducerade till delar av en oföränderlig helhet snarare än att vara delar av en mångfald i ständig förändring. Begreppet "mångkultur" är således paradoxalt eftersom det försöker beskriva en mångfald av statiska och klart definierade kulturer som om de vore isolerade från andra kulturer. I själva verket finns det "traditioner" som överskrider dessa fiktiva kulturgränser, det gör även vissa ord, musik, maträtter, klädesval, osv. Hur ska man särskilja dessa olika "kulturella särdrag" om de även finns hos andra kulturer?

Kulturbegreppet blir därmed särdeles urvattnat och luddigt, särskilt som det används inom arkeologin.

Hävdandet att mayakulturen är essentiell, det vill säga att det finns en ren mayakultur som är 3 000 år gammal som mayarörelsen gör, är inget annat än ett politiskt ställningstagande i nutiden snarare än att det speglar faktiska historiska förhållanden. Detta påstående är dock ett arv från arkeologin. Vissa arkeologer talar om kulturell evolution och med detta menas att mayakulturen utvecklats genom en kunskapsutveckling. Detta är en evolution som påminner om fostrets utveckling som genomgår olika stadier men som alltid förblir samma organism som till slut åldras och dör. På samma sätt ses mayakulturen för 3 000 år sedan som samma kultur som den i dag, den har bara genomgått olika steg. Genom ett sådant synsätt ses till exempel mayakulturen för 3 000 år sedan som annorlunda än den angränsande samtida olmekiska kulturen. Den olmekiska kulturen anses ha försvunnit utan några tydliga arvtagare i dag men det gäller inte maya. I själva verket hade de forntida maya betydligt mer gemensamt med olmekerna vid samma tid än de skulle ha haft med nutida mayagrupper. Kulturbegreppet är således statiskt, stelt och ger ett bedrägligt sken av helhet och kontinuitet.

Den beryktade mayakollapsen (750–1050 e. Kr.) är endast ett problem om mayakulturen ses som en helhet, för det fanns ingen enhetlig kulturell kollaps. I vissa områden fortsatte man att bygga städer längre än på andra håll. De mayagrupper spanjorerna stötte på 500 år senare hade fortfarande städer och många av de särdrag som kännetecknar den klassiska tiden. Den enda påfallande skillnaden var avsaknaden av riktigt stora städer och att de städer som fanns var färre än under äldre tider. Vissa forskare skulle nog med tydliga koloniala ordval säga att konst och arkitektur "degenererat" och blivit sämre och mindre monumental.

Detta är allmänt känt inom mayaforskningen, men ändå talar vissa forskare om en kollaps, trots att det var fråga om en 300 år lång förändringsprocess. Inom populärvetenskapen är dock den drastiska kollapsen/undergången ett faktum. Många stolligheter har skrivits om orsakerna till denna kollaps. Förklaringarna spänner mellan utomjordingar och kollektivt självmord. Mayarörelsen är naturligtvis skeptisk till alla dessa påståenden. De hävdar ju att ingenting märkvärdigt hände, att det finns en kontinuerlig mayakultur. Vissa representanter för mayarörelsen hävdar att någon kol-

laps grundad i ekologisk misskötsel inte ägde rum eftersom de menar att detta svartmålar nutida svedjebrukande bönder som miljöförstörare. Det finns dock arkeologer som studerar hur jordbruket och andra odlingsformer bedrevs under förspansk tid och dessa är inte överens om att det var ekologiska orsaker till denna så kallade kollaps. Mayarörelsen vill dock att arkeologer inte ska fokusera på det "negativa", utan bedriva sin forskning så det gagnar nutida mayagrupperns intressen. Således ska man inte diskutera forntida massakrer eller skogsavverkning, även om de förekom. Sådana restriktioner för forskning fungerar naturligtvis inte, men eftersom massakrer och skogsavverkning är något som intresserar många mayaforskare är kollisionerna med mayarörelsens värderingar oundvikliga.

Ifrågasätt kulturbegreppet

Det är lätt att följa fåran och därmed inte ifrågasätta den rådande synen på historia eller kultur. De flesta väljer den upplöjda fåran eftersom det underlättar en hel del. Man tas upp i den akademiska gemenskapen men hur intressant och nydanande är det att alltid läsa om mayas storhet, våldsamhet och undergång? Enbart genom att ifrågasätta och problematisera tidigare forskning kan vi nå ny kunskap om det förgångna. Det betyder inte att äldre forskning är fel men att den bör omvärderas och problematiseras. Problemet är att populärvetenskapen och mayarörelsen ofta förstärker den bild som viss arkeologisk forskning ifrågasätter. Detta beror ofta på att vissa journalister väljer att förmedla kunskap från de arkeologer som vill upprätthålla någon av de äldre bilderna. Dessa arkeologer väljer ofta att framträda med spektakulära fynd för att framstå som goda och intressanta forskare.

Sannolikt är det så att den klassiska bilden av exotism och undergång intresserar sådana journalister och ofta är den bilden relativt oproblematiserad. Det är den schablonbild de känner till och därmed vill omhulda, oavsett om den går stick i stäv med den forskning de vill upplysa allmänheten om. Läsaren får återigen bilden av maya som denne förväntat sig att få. En onyanserad bild som stimulerar populärkulturkonsumenten och ger producenten lön för ringa möda. Därmed återskapas historieskrivningen om "den Andre". Mayarörelsen intar automatiskt ett kritiskt förhållnings-sätt till allt det arkeologer och dessa journalister skriver utan att reflektera över att deras egen syn av sina förfäder är skapade av just arkeologer. Alla

intressenter här – arkeologer, mayarörelsen, och producenter av populärvetenskap – håller dock benhårt fast vid det sjunkande skepp som kallas kultur.

Artefakter och ruiner kan studeras utan ett övergripande kulturbegrepp. För att detta ska vara möjligt måste man dock avlägsna sig ifrån den människocentrerade arkeologin som hävdar att det finns en direkt koppling mellan artefakt och forntida människa. Detta förhållande är en illusion som upprätthålls av kulturbegreppet. Artefakter är naturligtvis rester av mänskliga handlingar men det är inte handlingarna i materialiserad form som begreppet materiell kultur antyder. Arkeologin förlitar sig alltför mycket på sina grannvetenskaper historia och antropologi. Men en artefakt är ingen människa och arkeologin skulle kanske vinna på att fokusera mer på de materiella lämningarna vi har än en forntida människa eller en kultur som inte är närvarande. Hur konstigt det än må låta så är det så att artefakterna är sekundära i arkeologisk forskning. En artefakt anses vara värdelös om den inte kan kopplas till en kultur eller en människa. Artefakten tros vidareförmedla eller bära på något som är försvunnet och icke närvarande. Rädslan bland arkeologer, journalister och mayarörelsen är stor att vi blir "historielösa" om vi inte kan fylla ut det tomrum som det förgångna anses utgöra. Detta tomrum existerar enbart inom en människocentrerad arkeologi, inte i en posthumanistisk arkeologi som söker sina förklaringar i artefakterna i sig.

Detta går dock emot mycket av det som är centralt inom djupt fastrotade begrepp som "kulturarv" och "kulturmiljövärd". Den heliga alliansen arkeologi-kulturhistoria-kulturarv lär nog vara svår att bryta, särskilt när det gäller mayaområdet och de konservativa krafter som mayarörelsen, kulturjournalister och många arkeologer utgör.